

Hová tűnt a magyar szemőc?

BÁLINT ZSOLT

A múzeumokban fennmaradt példányok alapján állítható, hogy a kunpeszéri erdő tisztásain a Rothschild házaspár gyűjtötte utoljára 1913-ban Magyarországon annak a szép nappali lepkefajnak a példányait, amit a lepkészeink clotho szemőcnek vagy magyar sakkáblalepkének, olykor magyar Suwarovius-nak neveztek. Az első világháborút követően többen is elmentek az erdőbe, de a lepkét senki se találta. És ugyanígy, a „fényes szelek” lepkésznemzedéke sem akart beletnyugodni a szemőc eltűnésébe, többen is bejárták a legendás helyeket. Sőt, még az ezredforduló táján is keresték. Hiába. Kijelenthetjük, hogy kipusztult. A száz éve eltűnt lepke után üvegfedélű tárlófiókokban nyomozva, régi jegyzetek és levelek, különlenyomatok és könyvek oldalait búvárolva felidézük a faj magyarországi megtalálását, röviden ismertetjük a peszéri erdőbe tett „szemőcs” kirándulásokat, és választ próbálunk adni arra a kérdésre, miért is pusztulhatott ki.

A magyar szemőc

A magyar Alföld évezredek óta erős emberi befolyás alatt áll. A római kortól egyre komolyabb hatások érik. Így a természetes életközösségek által lakott helyek kiterjedése csök-

Szemőcpár

ken, míg az ember egyre nagyobb területeket von művelésbe vagy foglal el saját céljaira. Ennek következményeként állat- és növény-

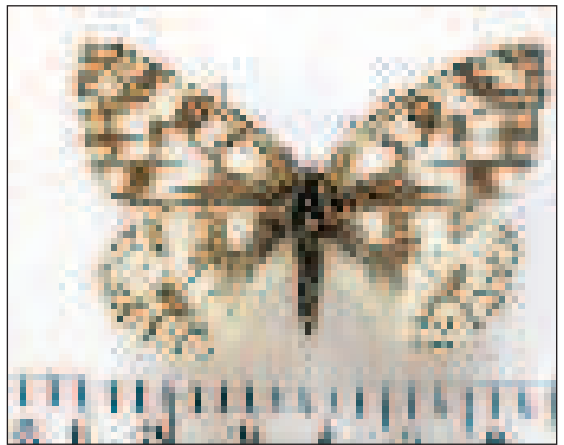
fajok száza tűnnek el. A magyarországi lepkészek között erre az egyik legismertebb példa a *Melanargia russiae* nevű nappali lepkefaj Kárpát-medencei kipusztulása.

Az említett lepkefaj alföldi előfordulásai egészen különlegesek voltak, hiszen magyar állományait légvonalban minden irányban legalább 500 km választotta el kelet felé az ukrán szteppvidéktől, dél felé a makedón hegyi fennsíktól, nyugat felé pedig az Appennini-félsziget üde kaszálóitól. Megerősített irodalmi adatok szerint a faj a Pesti-síkságon tenyésztett a Rákos-patak alsó szakasza mentén és a kiskunsági homokos talajon viruló üde tölgy-ligeterdőkben.

A lepkét kezdetben az irodalom az „Arge clotho” vagy „*Melanargia japygia* suwarovius” tudományos néven emlegette, majd a legrégebbi alkalmazható faji név lett elfogadottá és került kombinációba a helyes generikus névvel: *Melanargia russiae*. Magyar nevet először Frivaldszky

Imre (1799–1870) adott neki 1859-ben („clotho Szemőc”), majd *Abafi-Aigner Lajos* (1840–1909) német lepke-nevezéktanának magyarra való átültetésében 1904-ben olvashatunk egy újabb nevet („magyar sakkábla”). A Móczár-féle Állathatározó első kiadása (1950) „magyar sakkábla lepke” néven említi, és így ment át a faj neve a köztudatba. A magyar nappali lepkenevek kritikai revíziója után én a *magyar szemőc* nevet javasoltam a kipusztult lepkefajnak, mintegy kombinálva a két régi nevet.⁽¹⁾

A szemőcökronóák (*Melanargiini*) tribusza közel harminc fajt foglal magába. Míndegyikükre jellemző a lepkék (imágók) fehér szárnya, amit rendszerint finom sötét (barna vagy fekete)

A Schmidt Antal által 1912-ben gyűjtött magyar szemőc nőtényének példánya és cédulái (*Magyar Természettudományi Múzeum, lepkegyűjtemény, Katona Gergely felvétele*)

hálószerű rajzolat, vagy nagyobb fekete foltok tarkítanak. Az elülső szárnyak csúcsterében mindig van egy apró szemecskére emlékeztető kerek foltocska, innen a „szemőc” név. Egyes fajokon a fekete rajzolat kiterjedtebb. A fekete-fehér foltok váltakozása a német lepkészeket régen a sakkáblára emlékeztette. Ebből származik a köznyelvi „sakkábla lepke” elnevezés is, ami az Európa-szerte jelenleg legelterjedtebb, és nálunk gyakori *Melanargia galathea* szemőcfajra is jellemző (sakkábla szemőc).

A szemőcök élőhelyei mindig üde rétek, legelők, hegyi kaszálók. Sivatagban, vagy a magashegyi, illetve a sarkkörüi tundrán nem fordulnak elő, ahogy zárt erdőkben vagy mély szurdokokban sem találkozhatunk velük. A lepkék a napfényes réteken nagy számban rajzanak, rendszerint fészkes virágzatú növényeken táplálkoznak, fűszálakon üldögélnek. A nőtények párosodás után különféle füvek (*Brachipodium*,

Bromus, *Graminea*, *Poa*, *Stipa*) tövébe vagy a szárára helyezik petéiket. A kicsi hernyók kikelés után rövid ideig táplálkoznak, majd a füvek lapjain egymás után elhelyezkedve mozdulatlanul együtt nyaralnak át. Az őszi esőzéseket követően élőhelyük megint kiszárad, ekkor egy ideig újra táplálkoznak, majd az átnyaraláshoz hasonló módon telnek át. Tavasszal, amikor a pusztá feléled, a kicsi hernyók megint táplálkozni kezdenek. A kifejlett hernyó a föl-

(† 1847) is gyűjtötte valahol a lepkét, mert 1837-ben összeállított kéziratos munkájában megtaláljuk ennek a fajnak is a nevét. Sajnos Kindermann kézirata elveszett, így ma már nem deríthető ki, pontosan hol is gyűjtötte vagy látta a lepkéket. Mindenesre az biztosan állítható, hogy a főváros környéki állományok még a XIX. század derekán eltűntek, mert a fajról Frivaldszky Imre ezt írja 1865-ben a *Jellemző adatok Magyarország faunájához* című könyvében: „... több évvel

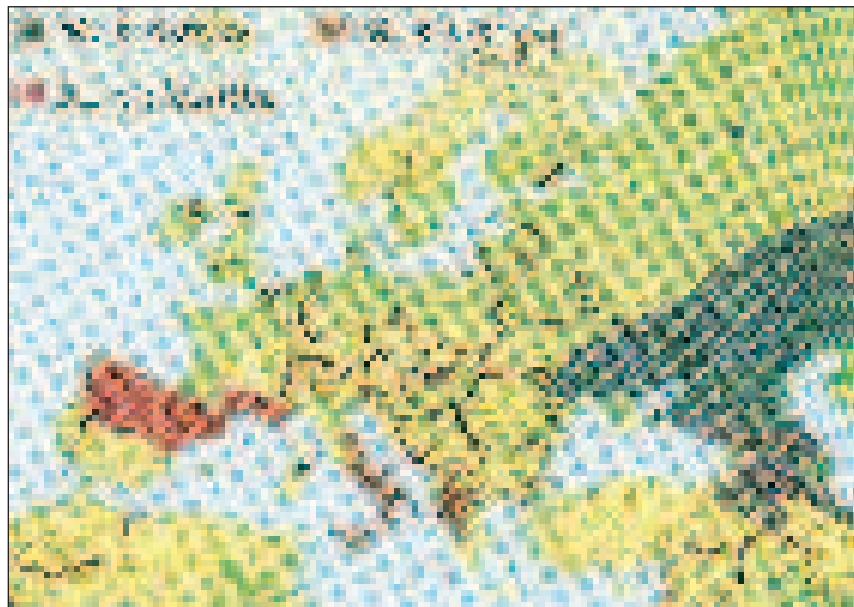
Metelka halálát követően már említett nagy lepkészünk, Abafi-Aigner Lajos is többször járt a peszéri erdőben, bizonyíthatóan az 1896-os, 1898-as és az 1905-ös esztendőben. Hogy milyenek voltak a körülmények és lehetőségek, azt az 1898-as expedíciót finanszírozó és azon résztvevő angol szüfraszett, *Margaret Fountaine* (1862–1940) kisasszony tollából készült részletes beszámoló kiválóan szemlélteti. Ezt *Gozmány László* (1921–2006) nagyszerű fordításában magyarul is olvashatjuk. [3] Ezután csak *Schmidt Antal* (1880–1966) egykori állattári igazgatóról tudjuk, hogy az erdőben járt 1912-ben és élve látta a lepkét, illetve *Lengyel Gyula* (1891–1968), akkor még fiatal rovarász 1913-ban.

Tudjuk azt is, hogy ezekben az években, és még a megelőző 1910-ben és 1911-ben is *Charles Rothschild* (1877–1923) és nagyváradi felesége, *Wertheimstein Rózsika*, minden nyáron ellátogatott az erdőbe. Egyik céljuk a magyar szemóc fejlődési alakjainak leírása volt. Ezt az egyik legismertebb lepkék nevelésében híres angliai lepkész szakember segítségével meg is valósították.[4] Talán Rothschild támogatásával járt Schmidt Antal és Lengyel Gyula is az erdőben, hogy a fajról szerzett ismereteket teljessé tegyék. Schmidt Antal nőtény példányokat petéztetett, hogy tovább kutassa a faj életmentét.

A fennmaradt múzeumi példányok és irodalmi utalások alapján 1913 után a magyar szemóccal senki se találkozott a peszéri erdőben. Pedig az első világháború és az azt követő összeomlás után, már 1924-ben a faj repülési idejében bizonyíthatóan ott találjuk lepkészeinket Peszérén, ahova aztán gyakran ellátogattak. A hely látszólag nem változott, de lepkét nem találtak. Mi lehetett a faj eltűnésének az oka?

A kipusztulás okai

A szakirodalom szerint a következők okozták a magyar szemóc peszéri eltűnését: (1) az erdőtelepítés, (2) az intenzívebb erdészeti tevékenység, (3) a túlgyjűtés és akácosítás. A korabeli beszámolók szerint a lepke kizárólag az erdő északi részében repült. A déli részt a XIX. század végére letermelték és akácost telepítettek a helyére. Az északi rész többé-kevésbé az előző évszázadok állapotában maradt fenn. Az erdő koronabirtok volt, majd állami kézbe került. Nem történt számottevő erdősítés se a két világháború között, sem pedig azután. Intenzívebb erdészeti tevékenység, és akácosítás se folyt az erdőben az 1913-at követő években. A régi klasszikus szemócös helyeket még ma is jól fel lehet ismerni: a magasabban fekvő buckások tetején és a környéken öreg tölgyerdő, a buckalejtők aljában és a laposokban ligetes nyáras-nyíresek üde gyeptársulásokkal váltakoznak.

A magyar szemóc elterjedési területe

dön elfekve fűcsomó között bábozódik be. A lepke a beköszöntő koranyárral kel ki és hagyja el bábhüvelyét, hogy szárnya kapjon és betöltse rendeltetését: tovább örökítse az életet abban a formában, amiben megjelent a többi teremtmény között.

Ha megvizsgáljuk a hazai magyar szemóc állományok helyzetét, megállapíthatjuk, hogy azok egészen különleges földrajzi és ökológiai körülmények között éltek síkvidéki viszonyok, magas szélességi égöv alatt, elszigetelten. Feltételezhetjük, hogy a hazai állomány talán egy fel nem ismert önálló taxont képviselt, ahogy azt már Abafi-Aigner Lajos is jelezte. [2]

A hazai állományok felfedezése

A magyar szemóc magyarországi előfordulásáról az első adatot Frivaldszky Imre kéziratos rovaratani naplójában olvashatjuk. Az egyik bejegyzés szerint 1830. június 16-án a Rákos-pataki Ördög-malomnál gyűjtötte a lepkét. 1834-ben megjelent gyűjteménykatalógusában pedig már nyomtatásban is jelzi a faj hazai előfordulását. Azt is tudjuk, hogy a Budán élő *Kindermann Albert*

ezelőtt az újpesti és a Rákos közti téreken is tenyésztett, hol azt több éven át volt alkalmam észlelni; tenyészhelye a mindinkább növekedő ipar által művelés alá kerülő és faj itt végképpen elenyészett”.

Frivaldszky az 1854-es esztendőben újra megtalálja a Dabas és Kunpeszér közti erdőségekben a magyar szemóccot. Öt évvel később magáról az erdőről, és az ott fellelhető érdekesebb állat- és növényfajokról a Magyar Tudós Társaság évkönyvének oldalain számol be. Pár évvel később a már említett, magyar faunát elemző könyvében pedig megjegyzi, hogy a faj egyetlen ismert magyarországi előfordulási helye a pusztapeszéri erdő, ahol évente „nagy mennyiségben tenyészik”.

A magyar szemóc Kunpeszérén

Az akkori viszonyok között a peszéri erdő megközelítése nem volt egyszerű és olcsó mulatság. Talán csak a közelben lakó alsó-dabasi gyógyszerész, *Metelka Ferenc* (1814–1885) járhatta be többször is a szemócös erdei tisztásokat. De ez csak feltételezés, mert jegyzetei nem maradtak ránk, és a bizonyíthatóan általa fogott példányok sem lelhetők fel.

A túlgyűjtés sem okozhatta a faj eltűnését. A szemőcokonúak, köztük a mi fajunk is, rajzáskor különösen magas egyedszámban jelennek meg élőhelyükön. Egy-egy éves állomány akár több ezer egyedből is állhat. A gyűjtési adatok azt mutatják, hogy még a legintenzívebb 1898-as gyűjtés alkalmával a becsült állománynak még az 1%-kát sem fogták meg a fajok lokális kipusztulásával oly gyakran megvádolt lepkegyűjtők.

Ha a leírtak nem adnak választ a feltett kérdésre, akkor mivel magyarázható a magyar szemőc peszéri eltűnése? Talán sose tudjuk meg, de ha ennek ellenére keressük a helyes választ, két dologról semmiképpen sem feledkezhetünk meg.

Az egyik a Duna-völgyi főcsatorna megépítése. A térségben a csatorna létrejötte előtt jelentős állandó felszíni vizek voltak. A peszéri erdőt kelet-nyugat és északi irányból mindenütt kisebb-nagyobb vízfelületek határolták. Ezeket 1920-ra lecsapolták, következképpen a térség klímája megváltozott. Az addig üde lúpvidék száradni kezdett, a nedves és a száraz időszakok addig megszokott váltakozása elmaradt vagy átalakult. Az évszázadok óta fennálló rend megbomlott, új irányba kezdett változni. A táj valódi pusztaság jelleget öltött. Ehhez talán a magyar szemőc peszéri állománya nem volt képes alkalmazkodni. Az átnyaraló vagy az áttelelés után a hernyók már nem ébredtek fel, elpusztultak. Ezt a problémát a fajt és roko-

nyók még hónapokig mozdulatlanul rejtőznek a fűszálon, majd elpusztulnak.

A másik dolog a kincstári erdő háború vége felé és közvetlen az után fellépő zavaros idők erdőhasználatához kapcsolható. A szigorú erdőfelügyelet megszünt.[5] A helyi pásztorok visszaemlékezései szerint a lakosság ekkor különösen nagyszámú jószágot rejtegetett a félreeső erdőben a különféle hatóságok és a katonaság által követelt beszolgáltatások elől. Az addig szürke gulyával csak szórványosan legeltetett erdőben ugrásszerűen megemelkedett a jószág száma, a legeltetés állandósult, ami természetesen az addigiakkal összehasonlíthatatlan nagyobb megterhelést jelentett az ott élő állat-és növényközösségek számára. Feltételezhető, hogy a fűszálon tömegesen nyaraló vagy telelő hernyócskákat a lábasjószág a fűvel együtt lelegelte, és egy vagy két vegetációs időszak alatt a faj állománya összeomlott, és a helyről végérvényesen kipusztult.

Utószó

A magyar szemőc esete nem egyedi a magyar lepkék történetében. Számos ritkaságnak vagy hungaricumnak tartott lepkefaj eltűnt a főváros környékéről és a Kiskunságból is. Drámai módon zsurgorodtak össze az élőhelyek, és nemcsak a biológiai sokféleség, de az élőlények egyedszáma is

bezzeg az ő fiatalkorában itt meg ott ez is, meg az is előfordult, és hogy mennyi, de mennyi lepke volt!(⁶) Bizzunk abban, hogy ez a folyamat egyszer csak megáll, és vissza is fordul. Bizzunk abban, lesznek majd lelkes emberek, akik egy-egy nagyobb földdarabban nem az újabb beruházás kecsegtető lehetőségét látják, hanem azt, hogy miképpen lehetne visszaadni a körülöttünk élő virágoknak és állatoknak, és ehhez meglesz a szándék, az elhivatottság és az akarat is. Bizzunk abban, hogy a Kunpeszéren élő magyar szemőc állományának lesz majd annyi „társadalmi” értéke, mint egy újabb nagyberuházásnak vagy autópálya-szeletnek.

Irodalom

- [1] Bálint Zsolt, 2006: Függelék – A Kárpát-medencében előforduló pillangóalakú lepkék rendszeres jegyzéke, pp. 127-136, in Bálint Zsolt, Gubányi András és Pitter Gábor, 2006: *Magyarország védett pillangóalakú lepkéinek katalógusa a Magyar Természettudományi Múzeum gyűjteménye alapján*. Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, 136 pp.
- [2] Abafi-Aigner Lajos (1907) szerint a magyar (peszéri) állomány önálló taxont képviselt, amit ő a *clotho* név alatt különített el. Frohawk és Rothschild 1911-ben megjelent munkájukban ezt nem fogadják el, és a peszéri állományokat a ssp. *japygia* taxon alá sorolják. A kérdés tisztázása legújabb molekuláris módszerek alkalmazásával folyamatban van. A ssp. *japygia* típusa Nápoly környékéről származik, ezért nem valószínű, hogy azonos lenne a mi alföldi populációikkal. A *clotho* pedig a használatban levő *rossiae* fiatalabb szinonimja, mindkét név típusanyaga az orosz sztyeppvidékről származik. Ha definiálható a pannóniai populációk egyedisége, akkor mindenképpen új név bevezetése szükséges.
- [3] Lásd Mészáros Zoltán és Vojnits András, 1972: *Lepkék, pillék, pillangók*. Natura, Budapest, 119 oldal, 60 tábla. A fordítás dőlt betűvel szedve a 108-109. oldalakon található.
- [4] Frohawk F. W. & Rothschild Ch. 1912: Some notes on the life-history of *Melanargia japygia* subsp. *suwarovius*. – *The Entomologist* 45: 1–5; továbbá Frohawk F. W. & Rothschild Ch. 1912: Completion of the life-history of *Melanargia japygia* subsp. *suwarovius*. – *The Entomologist* 45: 275–278.
- [5] Szamuely Tibor 1919 júniusában egy ideig Kunszentmiklósról irányította terrorista egységeit. Ebben a miliőben bármilyen régi rendre való hivatkozás halálbüntetést vonhatott maga után. Így természetes, hogy az erdőkerülő vagy az erdész nem hivatkozhatott se a jogra, se a kincstárra, az erdő állapotát védendő.
- [6] Lásd http://lepkeskonyvek.blog.hu/2012/05/04/pest_buda_es_budapest_lepkepolgarai_anno_1845_es_2000

Legeltetés és kaszálás nélkül a homoki legelők egy idő után természetes módon nyárasokká alakulnak (Kalotás Zsolt felvétele)

nait kutató, nevelő lepkészek is jelezték: a nyaralásba vonult hernyók felébredtése külön művészet, mivel a rossz időben érkezett őszi esőket imitáló permetezés nem éri el a kívánt hatást. Ilyenkor a kicsi her-

drasztikusan csökkent. A mostani „öreg” lepkésznemzedék a régi „öregek” helyzetében találja magát. Mert amikor még fiatal volt, oly sokszor hallotta ezt vagy azt a megöszült lepkésztársat felsóhajtani, hogy